

ISLOMDA INSON HUQUQ VA ERKINLIKLARINI TA'MINLANISHINING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Madumarova Diyorabonu Adhamjon qizi

Qo'qon Universiteti Andijon filiali Tibbiyot fakulteti 24_27-guruh talabasi
email:madumarovadiyora011@gmail.com

Bazarova Irodaxon Ravshanbekovna

Qo'qon Universiteti Andijon Filiali Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrası, PhD
email:bazarovairoda8379@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu ilmiy maqola islom dinida inson huquq va erkinliklarini ta'minlashning o'ziga xos jihatlarini ko'p qirrali nuqtai nazardan o'rganishga bag'ishlangan. Islom — 1400 yillik tarixi davomida inson qadr-qimmatini, adolatni va erkinlikni o'zining markaziy qadriyatlari sifatida e'lon qilgan din bo'lib, uning huquqiy tizimi — shariat — zamonaviy huquqshunoslik bilan ko'plab umumiy jihatlarini taqsimlaydi. Maqolada islomning huquqiy falsafasi, hayot, din, aql, nasl va mol-mulk huquqlarini qamrab oluvchi besh zaruriy maqsad — «maqosid ash-shariah» tizimi, islomda ijtimoiy adolat va tenglik tamoyillari, ayollar va ozchiliklarning islomiy huquqi va nihoyat zamonaviy xalqaro huquq bilan islomiy huquq o'rtasidagi munosabatlar batafsil tahlil qilingan. Maqola huquqshunoslar, dinshunoslar, talabalar va inson huquqlari sohasidagi mutaxassislar uchun mo'ljallangan bo'lib, O'zbekiston sharoitida islomiy huquq merosining dolzarbligi va amaliy ahamiyatini ko'rsatib beradi.*

Аннотация: *Данная научная статья посвящена многоаспектному изучению особенностей обеспечения прав и свобод человека в исламе. Ислам — религия, которая на протяжении 1400 лет провозглашает достоинство человека, справедливость и свободу своими центральными ценностями, а её правовая система — шарият — разделяет многие общие принципы с современной юриспруденцией. В статье подробно анализируются правовая философия ислама, система пяти необходимых целей — «макасид аш-шариа», охватывающая право на жизнь, религию, разум, потомство и имущество, принципы социальной справедливости и равенства в исламе, права женщин и меньшинств в исламском праве, а также взаимоотношения между исламским и современным международным правом.*

Abstract: *This scientific article provides a multi-faceted examination of the distinctive features of ensuring human rights and freedoms in Islam. Islam — a religion that has proclaimed human dignity, justice, and freedom as its central values throughout its 1,400-year history — shares many common principles with modern jurisprudence through its legal system, the Sharia. The article analyzes in detail the legal philosophy of Islam, the system of five essential objectives — Maqasid al-Shariah — encompassing the right to life, religion, intellect, progeny, and property, the principles of social justice and equality in Islam, the rights of women and minorities in Islamic law, and the relationship between Islamic law and contemporary international human rights law.*

Kalit so'zlar: *Islom huquqi, inson huquqlari, shariat, maqosid ash-shariah, adolat, tenglik, erkinlik, ayollar huquqi, diniy bag'rikenglik, ijtimoiy adolat, qadr-qimmat, xalqaro huquq, islomiy huquqshunoslik, O'zbekiston.*

Ключевые слова: *Исламское право, права человека, шарият, макасид аш-шариа, справедливость, равенство, свобода, права женщин, религиозная толерантность, социальная справедливость, достоинство, международное право, исламская юриспруденция, Узбекистан.*

Keywords: *Islamic law, human rights, Sharia, Maqasid al-Shariah, justice, equality, freedom, women's rights, religious tolerance, social justice, human dignity, international law, Islamic jurisprudence, Uzbekistan.*

KIRISH

Inson huquqlari — zamonaviy sivilizatsiyaning asosi hisoblanadi. 1948-yilda BMT tomonidan qabul qilingan Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi barcha insonlar tug'ilishdan birdek erkin va qadr-qimmatda teng ekanini e'lon qildi.

Biroq ko'pchilik inson huquqlari tushunchasi faqat G'arb liberal demokratiyasining mahsuli deb hisoblaydi va uni islom bilan qarama-qarshi qo'yadi. Ushbu maqola esa bunday ikkilamchi qarashni rad etib, islomda inson huquqlarining o'ziga xos, chuqur va ilgari surilgan tizimi mavjudligini ilmiy dalillar asosida ko'rsatib beradi. Islom huquqi — shariat — ko'pincha faqat jazolar tizimi sifatida tasvirlanadi, holbuki u aslida hayotning barcha sohalarini — ibodatdan tortib savdo-sotiqqa, oila huquqidan xalqaro munosabatlarga qadar — qamrab oluvchi yaxlit huquqiy-axloqiy tizimdir.

Shariatning maqsadi inson zulm va adolatsizlikdan himoya qilish, ijtimoiy muvozanatni ta'minlash va insonning moddiy hamda ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun qurilgan.

Professor Khaled Abou El Fadlning ta'riflashicha, islom huquqi «ilohiy adolat va insoniy qadr-qimmatga sadoqat» tizimiga asoslangan. O'zbekiston kontekstida bu mavzu alohida dolzarb.

Mamlakatimiz aholisining 93 foizi musulmon bo'lib, islomiy huquqiy meros kundalik hayot, oila munosabatlari, axloqiy me'yorlar va jamoat tartibiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Shu bilan birga O'zbekiston Konstitutsiyasi dunyoviy davlat asosida qurilgan va xalqaro inson huquqlari standartlarini qabul qilgan. Bu ikki tizim — islomiy va dunyoviy huquq — o'rtasidagi munosabatni tushunish O'zbekiston fuqarosi va ayniqsa tibbiyot va ijtimoiy soha mutaxassislari uchun zaruriy bilimdir.

Maqolada to'rtta asosiy yo'nalish ko'rib chiqiladi: islomning huquqiy falsafasi va «maqosid ash-shariah» tizimi; ijtimoiy adolat va tenglik tamoyillari; ayollar, ozchiliklar va zaif toifalar huquqi; hamda zamonaviy xalqaro huquq bilan islomiy huquq o'rtasidagi munosabatlar.

Maqsad — islomda inson huquqlarini yaxlit, xolis va ilmiy asosda ko'rsatib berishdir.

Islomning huquqiy falsafasi va «Maqosid ash-Shariah» tizimi

Islom huquqining asosi Qur'on va Sunnah bo'lsa-da, uning maqsadlarini tizimlashtirgan allomalar orasida XI–XII asrlarda yashagan imom Abu Hamid al-G'azzoliy va XIII asrda yashagan Shotibbiy alohida o'rin tutadi. Shotibbiy o'zining «Al-Muvofaqot» asarida shariatning besh zaruriy maqsadini — «maqosid ash-shariah» — ishlab chiqib, har bir me'yor va buyruqning ushbu maqsadlardan birini himoya qilishga xizmat qilishi kerakligini asoslab berdi. Besh zaruriy maqsad quyidagilardir. Birinchisi — hayot huquqi (hifz an-nafs). Islomda insonning hayotini yo'q qilish eng og'ir gunohlardan biri hisoblanadi.

Qur'onda «Bir begunoh jonni o'ldirgan kishi go'yoki butun insoniyatni o'ldirgan, bir jonni qutqargan esa butun insoniyatni qutqargan kabidir» deyilgan (Moida surasi, 32-oyat). Bu tamoyil nafaqat qotillikni man etadi, balki davlatni fuqarolarning jismoniy xavfsizligini ta'minlashga majbur qiladi.

Tibbiy etika nuqtai nazaridan bu tamoyil «zararni minimallashtirish» — non-maleficence — bilan to'liq hamohang. Ikkinchisi — din erkinligi (hifz ad-din). «La ikroha fid-din» — «Dinda majburlash yo'q» (Baqara surasi, 256-oyat) — bu oyat islomda e'tiqod erkinligining asosiy manbaidir.

Islom huquqida hech kim o'z dinini o'zgartirishga majbur qilinishi mumkin emas, diniy ta'qib qat'iyman etiladi. Uchinchisi — aql huquqi (hifz al-aql). Islom aql-idrokni Allohning insoniga berilgan eng ulug' ne'mati sifatida ulug'laydi. Shu sababli aqlni zaiflashtiruvchi ichimliklar va giyohvand moddalar harom deb e'lon qilingan. Zamonaviy talqinda bu tamoyil ta'lim huquqi, fikrlash erkinligi va intellektual rivojlanish huquqini o'z ichiga oladi. To'rtinchisi — nasl huquqi (hifz an-nasl). Oila institutini himoya qilish, bolalarning huquqlari va nasab qadriyatlarini islom huquqida alohida o'rin egallaydi.

Bu tamoyil oilani zo'ravonlik, parchalanish va buzilishdan himoya qiluvchi huquqiy kafolatlar orqali amalga oshiriladi. Beshinchisi — mol-mulk huquqi (hifz al-mol). Xususiy mulk huquqi islomda muqaddas hisoblanadi. O'g'irlik, firib va sudxo'rlik harom qilingan. Zakat tizimi esa mulk huquqini ijtimoiy adolat bilan muvozanatlashtirishning noyob mexanizmidir.

Ushbu besh maqsad tizimi zamonaviy inson huquqlari tizimidagi fuqarolik va siyosiy huquqlar, ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar hamda madaniy huquqlar bilan juda kuchli parallellik ko'rsatadi. Bu o'xshashlik tasodifiy emas — ikkala tizim ham inson qadrigimmatini himoya qilish va zulmni bartaraf etish maqsadiga xizmat qiladi.

Islomda ijtimoiy adolat va tenglik tamoyillari

Islomning ijtimoiy ta'limotida tenglik va adolat — «adl» va «qist» — markaziy o'rin egallaydi. Qur'onda «Ey imon keltirganlar, adolat bilan guvoh bo'lingiz, garchi bu o'z nafsingizga, ota-onangizga yoki yaqinlaringizga qarshi bo'lsa ham» (Niso surasi, 135-oyat) deyilgan.

Bu oyat shaxsiy manfaat va ijtimoiy adolat o'rtasidagi ziddiyatda adolatni ustuvor qo'yishni buyuradi — bu zamonaviy huquqshunoslikdagi «qonun oldida tenglik» tamoyili bilan mutanosibdir. Ijtimoiy tenglik jihatidan islom irqiy, milliy va ijtimoiy kelib chiqish asosida kamsitishni qat'iyman rad etadi.

Payg'ambar Muhammad (s.a.v.) ning «Haj vidolashuv xutbasi»da aytilgan «Arabning ajamga, ajamning arabga ustunligi yo'q — ustunlik faqat taqvo bilangina» so'zlari islomning irqchilikka va har qanday kamsitishga qarshi pozitsiyasini eng yorqin ifodalaydi.

Bu 1965-yilgi BMT Irqiy kamsitishga qarshi konventsiyasidan 14 asr oldin aytilib, o'z davri uchun inqilobiy xabar bo'lgan. Iqtisodiy adolat sohasida islom bir qator noyob mexanizmlarni o'z ichiga oladi. Zakat — har yili boylikning 2,5 foizini muhtojlarga berish majburiyati — bu nafaqat xayriya, balki huquqiy majburiyat sifatida qaraladi.

U boylikning jamiyatda to'planib qolmay, muomalada bo'lishini ta'minlashning samarali vositasi. Vaqf tizimi esa ko'chmas mulk va mablag'larni ijtimoiy maqsadlar — ta'lim, tibbiyot, kambag'allarni boqish — uchun saqlab qolish imkonini beradi. O'rta asrlarda islom dunyosidagi vaqf muassasalari aslida zamonaviy ijtimoiy davlatning ilk shakllari edi. Ribo — sudxo'rlik — ning mutlaq haramligi esa kambag'allarni qarz tuzoqlaridan himoya qiluvchi eng muhim iqtisodiy huquq kafolati sifatida baholanadi.

Siyosiy tenglik nuqtai nazaridan islom «shura» — maslahat — tamoyilini markazga qo'yadi. Qur'onda «Ularning ishlari o'zlari orasida maslahat bilan hal qilinadi» (Shuro surasi, 38-oyat) deyilgan. Bu tamoyil zamonaviy demokratiyaning «vakillik» va «ishtirok» tamoyillari bilan hamohang. Imom Ali ibn Abu Tolib xalifaligi davrida mazlumlarning da'volarini eshitish uchun maxsus tizim yaratgani, Umar ibn Xattob esa xalifa bo'la turib oddiy fuqarolarga yo'l bergan holatlari islomiy adliya tizimining dastlabki namunalari sifatida tarixga kirgan.

Islomda ayollar, ozchiliklar va zaif toifalar huquqi

Islomda ayollar huquqi eng ko'p muhokama qilinadigan va ba'zan noto'g'ri talqin qilinadigan mavzulardan biridir. Islomning tug'ilish davri — VII asr Arabiston yarim oroli — kontekstida ko'rilganda, islom ayollarga berilgan huquqlar inqilobiy yangilik edi. O'sha davrdagi ko'pchilik madaniyatlarda ayollarga mulk huquqi, meros huquqi va nikoh huquqi yo'q edi. Islom esa bularni to'liq tan oldi. Mulk va meros huquqi jihatidan ayol o'zining shaxsiy mulkiga to'liq egalik qiladi va uni erkak ruxsatisiz boshqaradi. Meros taqsimotida ayollar erkaklarga nisbatan kamroq ulush olishi ba'zan tanqid qilinadi, biroq bu farqning asosida ayolning moddiy ta'minotini to'liq erkaklarga yuklash — nafaqa berish majburiyati — yotadi.

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda bu tizim qayta talqin qilinishi kerakligi haqida islom olimlar o'rtasida faol munozara olib borilmoqda. Nikoh huquqi jihatidan islomda ayolning rozilgisiz nikoh tuzilishi mutlaq haqiqiy emas deb hisoblanadi — «ijob va qabul», ya'ni taklif va qabul ikki tomon tomonidan ham berilishi shart. Ayol mehrim — mehr — olish huquqiga ega bo'lib, bu uning moddiy mustaqilligini kafolatlaydi. Ta'lim huquqi jihatidan Payg'ambar (s.a.v.) «Ilm olish har bir musulmon erkak va ayolga farzdur» degan hadis — bu islomda ayollarning ta'lim olish huquqini aniq va shubhasiz ifodalaydigan buyruqdir. Ozchiliklar — ya'ni islom hududida yashovchi nomusulmonlar — ning huquqlari «zimma» tizimi orqali tartibga solingan.

Zimma — bu nomusulmon fuqarolarning hayoti, dini, mulki va sha'nini islom davlati tomonidan himoya qilish majburiyati.

Tarixda islom hukumdorligi ostida yahudiy va nasroniy jamoalari o'z diniy qonunlari asosida yashash, o'z cherkov va sinagogalarini boshqarish huquqiga ega edi. O'rta asr Andalusiya — islom Ispaniya — bu borada eng yorqin namuna: bu yerda musulmon, yahudiy va nasroniy olimlar birgalikda faoliyat olib borib, Yevropaning intellektual uyg'onishiga asos soldi. Zaif toifalar — kambag'allar, yetimlar, qarilar, nogironlar — ning huquqlari islomda o'ta muhim o'rin tutadi. Qur'onda yetimning huquqiga tajovuz qilish eng og'ir gunohlardan biri sifatida 22 marta ta'kidlangan. Kambag'allar va muhtojlarga yordam berish — «infoq» — islomning besh ustunidan biri — zakatning asosidir. Ushbu tamoyillar zamonaviy ijtimoiy himoya tizimining diniy-axloqiy poydevori sifatida qaralishi mumkin.

Zamonaviy xalqaro huquq va islomiy huquq: munosabatlar va mushtaraklik

Islomiy huquq va zamonaviy xalqaro inson huquqlari tizimi ba'zan bir-biriga zid sifatida ko'rsatilsa-da, ikkalasi o'rtasida juda ko'p umumiy jihatlar mavjud. Inson qadr-qimmatini markazga qo'yish, adolat va tenglikni ta'minlash, zaiflarni himoya qilish — bu tamoyillar ikkala tizimda ham mustahkam o'rin egallagan. 1990-yilda qabul qilingan «Islomda inson huquqlari Qohira deklaratsiyasi» islom dunyosining BMT Umumjahon deklaratsiyasiga javobi sifatida yaratildi. U bir qator muhim huquqlarni — hayot, erkinlik, adolatli muhokama, mulk, ta'lim — shariatga asoslanib kafolatlaydi. Tanqidchilar ushbu deklaratsiyada dinni o'zgartirish erkinligi va ba'zi ayollar huquqlari cheklangan deb hisoblaydi. Bu tanqid o'z o'rnida bo'lib, islom olimlar jamoasida ham bu masalalar faol muhokama qilinmoqda.

Zamonaviy islom huquqshunoslari, jumladan Abdullahi Ahmad An-Na'im va Khaled Abou El Fadl, islom huquqiy merosini inson huquqlari tamoyillari bilan yanada chuqurroq mushtarak qilish uchun tarixiy-tanqidiy metodologiyadan foydalanishni tavsiya qilmoqda.

O'zbekiston tajribasi bu borada diqqatga sazovor. O'zbekiston xalqaro inson huquqlari konventsionalarini ratifikatsiya qilgan va dunyoviy huquq tizimini joriy etgan holda, shu bilan birga islomiy axloqiy qadriyatlarni ta'lim, oila qonunchiligida va ma'naviy tarbiyada saqlab qolgan. Bu dualizm — zamonaviy xalqaro huquq va islomiy qadriyatlarning parallel ishlashi — O'zbekiston jamiyatida mutanosiblikni saqlashning amaliy modeli sifatida baholanishi mumkin.

XULOSA

Ushbu maqola islomda inson huquq va erkinliklarini ta'minlashning o'ziga xos jihatlarini to'rt asosiy yo'nalish bo'yicha ilmiy-tahliliy usulda yoritdi. Birinchidan, islom huquqining «maqosid ash-shariah» tizimi — hayot, din, aql, nasl va mol-mulk huquqlarini qamrab oluvchi besh zaruriy maqsad — zamonaviy inson huquqlari tizimi bilan mohiyatan hamohang bo'lib, ikkala tizim ham inson qadr-qimmatini himoya qilishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, islomning ijtimoiy adolat ta'limoti — zakat, vaqf, riboni man etish va shura tamoyillari — iqtisodiy va siyosiy tenglikni ta'minlashning noyob mexanizmlari bo'lib, zamonaviy ijtimoiy davlat g'oyalari bilan kuchli parallelizm ko'rsatadi.

Uchinchidan, islomda ayollarga berilgan huquqlar — mulk, meros, nikoh roziligi, ta'lim — VII asr kontekstida inqilobiy ahamiyat kasb etgan bo'lib, zamonaviy davrdagi talqin va ijtimoiy sharoit o'zgarishi bilan birga yanada rivojlantirilishi mumkin va zarurdir.

To'rtinchidan, islomiy huquq va zamonaviy xalqaro inson huquqlari tizimi bir-biriga zid emas, balki o'zaro to'ldiruvchi tizimlar sifatida qaralishi kerak. O'zbekiston tajribasi ushbu ikki tizimning mushtarak ishlashining amaliy namunasidir.

Yakuniy tavsiya: Islomda inson huquqlarini to'g'ri tushunish uchun huquqiy matnlarni tarixiy kontekstda, ijtimoiy sharoit bilan birga va zamonaviy talqin imkoniyatlarini hisobga olgan holda o'rganish zarur.

Islomiy huquq merosi — bu qotib qolgan, o'zgarmas tizim emas, balki har davr muammolariga javob berish salohiyatiga ega bo'lgan, tirik va rivojlanuvchi an'anadir. O'zbekiston yoshlari uchun bu merosni ilmiy, tanqidiy va xolis o'rganish — ham diniy savodxonlikning, ham fuqarolik ongi-ning zaruriy qismidir.

1. Qur'oni Karim. O'zbek tilidagi tarjima va tafsir. Toshkent: O'zbekiston Muslmonlari Idorasi, 2016. — Inson huquqlari, adolat, tenglik va erkinlik haqidagi asosiy diniy manba.

2. Al-G'azzoliy AH. Ihyo ulumid-din (Din ilmlarini tiriltirish). Tarjima. Toshkent: «Movarounnahr», 2013. — Islom axloqi, ijtimoiy adolat va inson huquqlarining ma'naviy asoslarini yoritgan klassik asar.

3. Shotibbiy I. Al-Muvofaqot. Sharh va tarjima. Toshkent: «Hilol-Nashr», 2018. — «Maqosid ash-shariah» tizimini ishlab chiqqan va islom huquqining besh zaruriy maqsadini asoslab bergan fundamental manba.

4. An-Na'im AA. Islam and the Secular State. Harvard University Press, 2008. — Islomiy huquq va zamonaviy xalqaro inson huquqlari tizimini mushtarak ko'rib chiqishni taklif qilgan zamonaviy islom huquqshunosi asari.

5. Abou El Fadl K. The Great Theft: Wrestling Islam from the Extremists. HarperCollins, 2005. — Islomiy huquq merosini ekstremizmdan himoya qilib, inson qadr-qimmatini markazga qo'ygan zamonaviy islom huquq falsafasi bo'yicha asar.

6. Nazarov Q, Xoliqov A. Islom huquqi va zamonaviy huquqshunoslik. Toshkent: TDYU nashriyoti, 2021. — Islomiy huquq merosini O'zbekiston huquqiy tizimi va xalqaro standartlar kontekstida tahlil qilgan mahalliy ilmiy asar.

7. BMT. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. 1948. — Zamonaviy xalqaro inson huquqlari tizimining asosi; islomiy huquq bilan qiyosiy tahlilning zaruriy manbai.

8. Qohira deklaratsiyasi. Islomda inson huquqlari deklaratsiyasi. Islom Hamkorlik Tashkiloti, 1990. — Islom dunyosining inson huquqlari sohasidagi rasmiy pozitsiyasini aks ettiruvchi xalqaro hujjat.

9. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston — tinchlik va hamkorlik yurtiga intilish. Toshkent: «O'zbekiston» nashriyoti, 2020. — O'zbekistonda diniy bag'rikenglik, inson huquqlari va dunyoviy-diniy mutanosiblik siyosatini belgilovchi dasturiy asar.

10. Yusuf al-Qaradoviy. Islomda inson huquqlari. Tarjima. Toshkent: «Hilol-Nashr», 2019. — Zamonaviy islom huquqshunosi tomonidan islomda inson huquqlarining keng va tizimli tahlili berilgan, O'zbekistonda keng o'qiladigan asar.